

Հերեւար սակայն յուն. μεγαλοπρέπεια Աեծ-
վայելչութիւն, զոր էրբ միակ բացառութիւն
կը տեսնենք Սաղ. ձԺ. 3 համարին մէջ եւ
հայերէն «վայելչութիւն» բառով թարգմա-
նուած: Ասոր հակառակ միշտ «մեծվայել-
չութիւն» կիրարկուած megaloprepeia բառին
դիմաց, ինչպէս Սաղ. Ը. 2, ԻԸ. 4, ԿԻ. 35,
Հ. 8, ՂԵ. 6, ձԽԳ. 5, 12 եւ նմանապէս
«մեծվայելչութիւն»ով թարգմանուած է
յուն. euprepeia, զ. օր. Սաղ. ԽԹ. 2, ձԳ. 1
(համա. վերը Սաղ. ձԺ. 3), Առ. ԼԱ. 26
(համա. վերը Սաղ. ՂԲ. 1) եւ Եր. ԻԳ. 9:
Ուստի օրինակներէս կարելի է եղբակացնել
թէ հայն ընդհանրապէս յուն. euprepeia եւ
նման հոմանիշներ «վայելչութիւն», իսկ
megaloprepeia «մեծվայելչութիւն» բառով
թարգմանած է. որով մեր վերոյիշեալ տե-
ղիքին «վայելչութիւն» բառը majesté թարգ-
մանելը տեղին չէ:

Սակայն վերը յիշատակեցինք թէ աղօթ-
քիս այս մասը լուի փոխառութիւն մըն է Սաղ-
մոսերգութիւն: Եօթանասնից թարգմանու-
թիւնը (XXV, 8) կը կարգայ. Κύριε, ἡγάπησα
εὐπρέπειαν οἴκου σου καὶ τόπον σκηνώματος
δόξης σου եւ հայր. «Տէ՛ր, սիրեցի զվայել-
չութիւն տան քոյ եւ զտեղի յարկի փառաց
քոյ» (Սղ. ԻԵ. 8), ինչպէս ունի նաեւ վուլ-
գատան. Domine, dilexi decorem domus
tuae, et locum habitationis gloriae tuae. Տար-
բեր է սակայն երբայցերէն սկզբնազիրը
(XXVI, 8). IHWH 'ahabti m'ōn beiteḫā
uməqōm miškān kəbōdexā. Նախ 'ahabti, որ
Qalի (կատարեալի) առաջին դեմքն է (տե՛ս
'ahab եւ 'ahab, inf. c. 'ehob), կատարեալով
ἡγάπησα, dilexi «սիրեցի» թարգմանելը
սխալ է. որովհետեւ երբայցերէնի մէջ կա-
տարեալը ներկայի նշանակութիւն ունի, երբ
վիճակ մը, յատկութիւն մը կը բացայայտէ.
ուստի պէտք էր թարգմանուած ըլլալ. Κύριε,
ἀγαπαω Domine, diligo... «Տէ՛ր, սիրեմ...»:
Երկրորդ Եօթան. εὐπρέπειαν, վուլգ. decorem
եւ հայ. «վայելչութիւն» բառին դիմաց երբ է
וְיָצַד (m'ōn) וְיָצַד, որ կը նշանակէ բնա-
կութիւն (բնակարան), տաղաւար (տապա-
նակ), սենեակ (աստուածներու սենեակ),
տաճար, երկրիք եւն: Այս m'ōn բառը կու-
գայ նաեւ յաջորդ երեք տեղիքներուն մէջ,
զոր Եօթանասնից թարգմանիչները միօրինակ
չեն յունացուցած. այսպէս Բ. Մնաց. ԼԶ.
15. երբ. կ'ըսէ. «վասն զի խնայէր ի ժողո-
վուրդն իւր, եւ ի բնակութիւնն իւր», յուն.

καὶ τοῦ ἀγιάσματος αὐτοῦ, հայ. «... եւ ի
սրբութիւնն իւր»: Երկ. օրինաց, ԻԶ. 15.
երբ. կ'ըսէ. «Հայեաց ի սրբոյ բնակութենէ
քումմէ յերկնից», յուն. Κάτιδε ἐκ τοῦ οἴκου
τοῦ ἀγίου σου ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, զոր հայր կը
թարգմանէ. «Հայեաց ի սրբոյ բնակութենէ
քումմէ յերկնից». Երեմ. ԻԵ. 30. երբ.
«... Տէ՛ր ի բարձանց գոչեցէ եւ ի բնակու-
թենէ սրբոյ իւրմէ լսելի արասցէ զորոտումն
իւր». Եօթան. (XXXII, 30) Κύριος ἀφ' ὑψή-
λου χρηματιεῖ, ἀπὸ τοῦ ἀγίου αὐτοῦ δώσει φωνῆν
αὐτοῦ, հայ. ԻԵ. 30. «Տէ՛ր ի բարձանց ի
սրբութենէ իւրմէ տացէ հրաման. տացէ
դձայն իւր»: Այսպէս երբ. միեւնոյն m'ōn
բառին դիմաց Եօթանասնից թարգմանիչները
կը դնեն ἀγιάσματος = սրբութիւն, կամ οἴκος
= տուն, բնակութիւն եւ կամ ἄγιον որ կը
նշանակէ նաեւ սրբութիւն⁵¹. բայց չի տես-
նուիր բնաւ Սղ. ԻԵ. 8 տեղիքին εὐπρέπειαν
բառը: Այստեղ Եօթանասնից թարգմանիչ-
ները וְיָצַד (m'ōn) = բնակութիւն բառը
կարգացած են ԾՅՅ (nō'am) որ կը նշանակէ
վայելչութիւն, գեղեցկութիւն (մարմնոյ),
սիրելիութիւն, ազնուութիւն, բարութիւն,
փայլունքիւն (հոգւոյ)⁵²: Սակայն տեղի-

⁵¹ Համա. Թիւր. Գ. 38, եզեկ. ԽԵ. 18, Ա. Մակ.
Ժ. 42:
⁵² Բառս կը կիրարկուի նմանապէս հետեւեալ
դէպքերուն, բայց որչափ աչքազան են թարգմանու-
թիւնները. Զար. ԺԱ. 7. «Եւ առից ինձ երկուս գա-
ւազանս. զմին՝ կոչեցից զեղեցկութիւնս» եւ համ. 10.
«Եւ առից զլուսազանն իմ զեղեցիկ» — այս երկու
տեղիքն ալ համաձայն են երբայցերէնի եւ Եօթանա-
սնից թարգմանութեան: Բայց օրիշ պատկեր կը ստա-
նանք յաջորդով. Սաղ. 26 (27), 4. երբ. բնազիրը
կ'ըսէ. laḥazōt bano'am-JHWH uldoaqger bəheixālo
այսինքն՝ «զի վայելեցից ի քաղցրութեան Տեառն եւ
տեղից մտազիր զտաճար նորս», որովհետեւ lazaot
(inf. hazot) կը նշանակէ՝ տեսնել, նկատել, բայց յա-
ջորդ եմ ի պատճառով «նայելով հաճոյք զգայ», ինչ-
պէս եւ baqger = «մտազրութեամբ դիտել», բայց հե-
տեւորդ եմ ի պատճառով «ցանկութեամբ, հաճոյքով
դիտել». մինչ Եօթան. կը թարգմանէ. «Տեառն Աս-
տուծոյ Կրօն, զի էպիսկէպոստոս տոն յաճոն աս-
տոյ. հայր կը թարգմանէ անիմաստ կերպով. «Տեա-
ռն ինձ վայելչութիւն Տեառն եւ իրաւան տալ ի տա-
ճարի նորս». մասնաւորապէս անիմաստ է վերջին
մասն, որ հայր էպիսկէպոստոս տեսնել, այցելել են
չփոթած է էպիսկէպոստոս իրաւան հետ եւ ասոր
համապատասխանելու համար յարմարացուցած չի տա-
ճարի՝ ձեւը փոխանակ հայցականի. Սաղ. 89 (90),
17 երբ. կ'ըսէ. wihit nō'am 'adonaj 'elohēinu 'aleinu,
այսինքն՝ «Եւ եղիցի բարութիւնն Տեառն Աստուծոյ մե-
րոյ ի վերայ մեր», իսկ Եօթան. կը թարգմանէ. «Կա
էտաղ զի արեւոտէ Կրօն տո՞ւ Թեօ՞ս իմօն քո՞ իմօն
հայր կը թարգմանէ. «(Եւ) եղիցի լոյս Տեառն Աս-
տուծոյ (մերոյ) ի վերայ մեր». արեւոտէ կը նշա-
նակէ նախ «լոյս, փայլ» եւ նաեւ «բարութիւն, մե-
ծանձնութիւն», որով այս տեղ «Եւ եղիցի բարութիւնն
Տեառն Աստուծոյ մերոյ ի վերայ մեր» թարգմանիչն
աւելի իմաստաւոր է եւ հարազատ իմաստը երբ.
nō'am բառին, որ երբեք «լոյս, փայլ» չի նշանակեր:

քիս յաջորդ համադր նախադասութիւնը
(parallelismus) — սովորական երեւոյթ մը
Սաղմոսերգութիւն քով⁵³, կը ցուցնէ արդէն
թէ միակ ուղիղ ընթերցուածը կրնայ ըլլալ
երբայցերէն բնագրին m'ōn բառն եւ ասոր
համաձայն վերակազմելու է Եօթանասնից⁵⁴,
ինչպէս եւ հայերէն բնագրիները. Κύριε, ἀγα-
πᾶω κατ'οὐχὴ τῆς οἴκου σου καὶ τόπον
σκηνώμα ος δόξης σου. եւ հայերէն ըլլալու
է. «Տէ՛ր, սիրեմ գրնակութիւն տան քոյ եւ
զտեղի յարկի⁵⁵ փառաց քոյ»: Ըստ այսմ

⁵³ Բազմաթիւ օրինակներէն քանի մը հատ.
«Օրհնեցէք զՏէր ամենայն աղինք, զոյնցէք զնա ա-
մենայն ժողովուրդք» (Սաղ. ձԺԶ. 1). «Օրհնեցէք
զՏէր զի բարի է, սաղմոս տացէք անուան նորա զի
զաղար է» (ձԼԳ. 3). «Յարուցանէ զաղբաստ յերկրէ,
եւ բարձր անէ զտառապեալս յաղբուաց» (ձԺԲ. 7).
տե՛ս նաեւ ԼԲ. 13, 14 եւ ձԺ. ամբողջ զլուսն եւ այլ
տեղիք:
⁵⁴ Տեղիքս, որ ըստ վուլգատայի կ'ըսուի. Do-
mine, dilexi decorem domus tuae, et locum habi-
tationis gloriae tuae, 1944ին կատարուած Սաղմոս-
ներու պաշտօնական հրատարակութեան մէջ արդէն
սրբագրուած է. Domine, diligo habitaculum domus
tuae et locum tabernaculi gloriae tuae. Տե՛ս Liber
Psalmorum cum Canticis Breviarii Romani... cura
Professorum Pontif. Instituti Biblica edita 2. Romae
1945, p. 43.

⁵⁵ Այս տեղ զործածուած յուն. բառը σκηνώμα
(σκηνο- = բնակիլ) կը նշանակէ տաղաւար եւ ընդ-
հանրապէս բնակութիւն, բնակարան. մասնաւոր
(սուրբ դրական) առումով՝ տաճար իւր բնակարան
Աստուծոյ. համա. Գործք Առ. Ի. 46 ակնարկելով Սաղ.
ձԼԱ. 5, սրբ ըստ երբ. (132, 5) բնագրին կ'ըսէ.
«Մինչև զտեղ Տեառն տեղի (երբ. maqōm), յարկի
(երբ. miškān) Ամենակալին Յակովբայ». Եօթան.
թարգմանութիւնը կը համընթանայ երբ. բնագրին հետ
այն տարբերութեամբ որ փոխանակ «Ամենակալին»
կ'ըսէ «Աստուծոյ», իսկ հայն երկու զաղբարները
միացուցած է ըսելով. «Մինչև զտեղ յարկի
Տեառն Աստուծոյ Յակովբայ»: Գուցէ մեր հայ. «յարկ»
բառը տկար է յուն. skēnoma ի բուն իմաստն ար-
մայրաբանու, որ կը զործածուի նաեւ մարմնոյն հա-
մար իւր բնակարան հոգւոյ. համա. Բ. Պետ. Ա. 13.
էօ. «δύο εν εν τούτω τῷ σκηνώματι հայ. «մինչև եւ
Ե ի բարմիս տառ», այսինքն կ'ապրիմ: Իսկանն այն
է որ երկու տեղիքներուն մէջ ալ թէ՛ Սաղ. 25 (26)
8 եւ թէ՛ 131 (132), 5 երբ. Մինչև զտեղ maškān <
šāxan, šaxen, բնակիլ, հանգիլ բառին դիմաց յուն.
skēnoma եւ հայ. «յարկ» զործածուած է միշտ, որով
«յարկ» բառը ձգելու է պիտի, թէն զուցէ լուսա-
ղոյն պիտի ըլլար «խորան» (համա. Յուդ. Թ. 8,
ժ. 18, ԺԳ. 7 յուն. մի եւ նոյն բառին դիմաց)
բառը: Իսկ երբ. וְיָצַד (m'ōn) բառին դիմաց կը
նախընտրենք յուն. κατοικητήριον եւ հայ. «բնակու-
թիւն», հինուրեւով ի մէջ այլոց Սաղ. Հ. (76), 3
տեղիքին վրայ (համա. նաեւ Սաղ. ԼԲ. (33), 14,
եւ ԺԲ. 20, ԺԵ. 17, Գ. Թադ. Բ. 39, 43, 49
եւ այլն), որուն երբ. բնագրին է. «Ի Սաղմէ ի խորան
նորս եւ բնակութիւն նորս ի Սիօնի». մինչ Եօթա-
նասնից թարգմանութեան համաձայն՝ Καὶ ἐσκηθήθη ἐν
εἰρήῃ ὁ τόπος αὐτοῦ, καὶ τὸ κατοικητήριον αὐτοῦ ἐν
Σιών, վատթարապէս է հայերէնը. «Եղև խորագու-
թիւն տեղի նորս, եւ բնակութիւն նորս Սիօնի», որ
ակնարկ է որ Եօթան. թարգմ. šalem, Ամանայն
թղթերուն Ուրուսալիմ անունը շփոթած է šalom, ša-
lom, խաղաղութիւն բառին հետ, մինչ ԾԵ. ԺԳ. 18
ուղիղ կերպով հասկցած է (Տաղիւր ձեւով, որ ըստ

մերձեցնելով տեղիքս Պատարագամատոյցի
վերոյիշեալ տեղիքին, ուր կ'ըսուի. «Սրբեա
զսոսա, որք ողբունցին սիրով զվայելչու-
թիւն տան քոյ» պէտք է մինչև հիմայ
ըսուածներուն հիման վրայ իւր փոխառու-
թիւն Սաղ. ԻԵ. 8 համարին սրբագրել եւ
կարգալ. «Սուրբ արա զսոսա, որք սիրեմն
գրնակութիւն տան քոյ»: Ասով կ'արտայայ-
տուի ներկայ ջերմեռանդ հաւատացեալներուն
մեծագոյն սէրը Ս. Սեղանին եւ անոր վրայ
զոհարերուող Քրիստոսի հանդէպ՝ միշտ ա-
նոր մօտ դեղերիլ փափագելով:

19. «Ողջոյն տուի միմեանց ի համարոյր
սրբութեան»: Ահաւասիկ երկրորդ օրինակ
մը, ուր «ողջոյն» ի փոխարեն «սիրել» կիրար-
կուած է. Բիւզանդական աւելի համառօտ
ձեւով կ'ըսէ. «Սիրեցուք զմիմեանս, զի
միաբանութեամբ խոստովան լիցուք»⁵⁶ եւ
անմիջապէս կը կցուի հոս Հանգանակը, որ
բիւզանդական ծէսին մէջ Աւետարանի բն-
թերցումին չի յաջորդեր: Մեր այժմեան
Պատարագամատոյցին այս «Ողջոյն» իր ըն-
դարձակ ձեւով կը գտնուի կամ աւելի ճիշդ
արդի Պատարագամատոյցին ներմուծուած է
նաեւ Բարսեղի Պատարագամատոյցին հին
դասական թարգմանութեան մէջ, ինչպէս եւ
Սահակի, Գրիգորի, Կիւրղի, Աթանասի, որ
նոյն է Խոսրով Անձեւացոյ Պատարագին
հետ, Ոսկերբանի, Իգնատիոսի եւ Յակո-

բեր. Ի. 2 կը նշանակէ նաեւ խաղաղութիւն), ինչ-
պէս եւ զուցէ σοx խորան, տապանակ եւն maqom <
qum տեղի բառին հետ: Այս երեւոյթը հակառակէն
կը տեսնուի նաեւ Սաղ. ԼԲ. (33), 14, ուր ըստ երբ.
«Ի տեղոյէ բնակութեան իւրոյ» թարգմանուած է
Եօթանասնից եւ հետեւորդ հայուն կողմէն «ի պատ-
րաստ բնակութենէ իւրմէ» կարգալով երբ. maqōn <
kū, տեղի էրբեւ kām (Hiphil) պատրաստել: Տեղիքս
Եօթան. այս սխալ թարգմանութեամբ երեւան կու-
գայ նաեւ եղիսյա. ճիսական աղօթքներուն մէջ (տե՛ս
H. Achelis, Die ältesten Quellen des orientalischen
Kirchenrechtes. Erstes Buch: Die Canones Hippo-
lyti. I Texte und Untersuchungen, hrsg. Gebhardt-
Harnack, հատ. 6, սր. 4, Leipzig 1891, էջ 57):
Բայց Ս. Գրքի այս տեղիքներէն katoiketerion բառը
կը զործածուի նաեւ բիւզ. Պատարագամատոյցին մէջ,
կը զործածուի համար ի մէջ այլոց պատրաստութեան մա-
օրինակի համար ի մէջ այլոց պատրաստութեան մա-
սին, սուրբ գոններուն առջեւ կատարուած աղօթքին
(համա. Եր. ԻԵ [Եօթան. 32], 30), ինչպէս եւ վի-
րացուցումէն յառաջ եղած աղօթքին մէջ: Վերջնոյս
այս մասը փոխառութիւն մըն է Երկ. օր. ԻԶ. 15 հա-
մարին, որ Եօթան. թարգմանութեան մէջ փոխանակ
katoiketerionի οἶκος կիրարկուած է, իսկ նախորդ
(երթիկայի) տեղիքին մէջ hagion, մինչ երբ. բնա-
գիրը միշտ m'ōn բառը նախընտրած է, ինչպէս վեր-
տեսանք, եւ Պատարագամատոյցը, զարմանալիորէն չե-
ղիով արդի Եօթան. բնագրին, երկու դէպքին ալ
katoiketerion ընթերցուածը կը ներկայացնէ:
⁵⁶ Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους, ἵνα ἐν ὁμονοίᾳ ὁμολο-
γήσωμεν

կորայ ընծայուած Պատարագամատոյցներուն մէջ⁵⁷ :

Զարմանալի չէ այս նախասիրութիւնն «Ողջոյն»իս հանդէպ: Որովհետեւ հայ Պատարագամատոյցին այս «Ողջոյն»ն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Առաքելական եւ առանձնապէս Պաւլոսեան յորդորին կրկնուած: Ամբողջ Նոր Կտակարանին մէջ հինգ անգամ յիշուած կը գտնենք այս յորդորը: «Ողջոյն տուք (կամ նաեւ «տաղիք») միմեանց ի համբոյր սրբութեան»⁵⁸ եւ այն չորսը Պաւլոս Առաքելին են: Այս ալ գուցէ Առաքելոյս իւրայատուկ է, ինչպէս իմաստով մը ընդհանրապէս «ողջունել տալ»ու սովորութիւնը նամակագրութեան մէջ⁵⁹, եւ յարմար միջոց քրիստոնէայ

⁵⁷ Տե՛ս Սրբ. Պատարագամատոյցը, էջ 124, 223, 245, 257, 277, 371, 390, 438:
⁵⁸ Ա. Կորնթ. ԺԶ. 20. Բ. Կոր. ԺԳ. 12. Հռոմ. ԺԶ. 16. Ա. Թես. Ե. 26 (վերջինս փոխանակ «միմեանց»ի ունի «եղբարց ամենեցուն») եւ Ա. Պետ. Ե. 14. Հայն հոս ալ կրկնած է «ի համբոյր սրբութեան», թէեւ յուն. կ'ըսէ. «ի համբոյր սրբոյ» (ἐν φιλήματι ἀγάπης) եւ այլ ունին միայն ինչ ձեւազերներ. Հմմտ. A. Merk, Novum Testamentum Graece et Latine (Romae 1933, p. 764).

⁵⁹ Otto Roller այս մասին կատարած իր մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան մէջ (Das Formular der paulinischen Briefe, Stuttgart 1933, էջ 67 յԵ.) հետեւեալ եզրակացութեան կու գայ. «Նամակագրութեան մէջ ողջունատուութեան սովորութիւնը թէեւ Յոյներու անձանօթ չէր, բայց ոչ սովորական եւ այն աւելի միջին եւ ստորին խաւերու մէջ դործադրուած: Գիտնականներու եւ պետական անձնաւորութեանց թղթակցութեան, նաեւ անհատական նամակներուն մէջ, ողջոյնի յիշատակութիւնն արտաքոյ կարգի ցանցաւ է: Այս ողջոյնը զանազան բայերով կ'արտայայտուէր. նախաբար միջեւ քրիստոնէութեան առաջին դարերը aspazesthai բառով — այս այն բանն է, որով Պաւլոս Առաքել կանոնադրապէս իր ողջոյնները կը հաղորդէ: Իսկ նման ողջունատուութիւններ ստուաւանչեան թուղթերէն զուրս, ինչպէս ըսինք, շատ ցանցաւ են, մասնաւորապէս Քրիստոսէ ու Պաւլոսէն յառաջ յունականներուն մէջ, եւ նոյն իսկ Նոր Կտակարանի նախապաւլոսեան երկու թուղթերուն, այսինքն Յակովբոս թուղթին եւ Առաքելոց վճիռին մէջ արեւելադարձութիւնը կը պահի, միայն նախապաւլոսեան լատիներէն թուղթերուն մէջ, ինչպէս Կիկերոնի, դէթ մտերմիկ առանձնական նամակներուն մէջ քիչ մ'աւելի յաճախ ողջոյնը (salutem dicere եւն ձեւերով) երեւան կու գայ: Ոչ-քրիստոնէայ նամակներուն մէջ Բ. եւ Գ. դարուն է որ աւելի յաճախ բարեւարութիւններու կը պատահինք: Պաւլոսէն յետոյ Նոր Կտակարանի թուղթերուն մէջ այնպէս յաճախ կը գտնենք, ինչպէս յառաջագոյն կը պահուին: Երկար ողջոյններու ցանկեր, ինչպէս Հռոմէացւոց թուղթին մէջ կը գտնուին, Պաւլոսէն յառաջ Յոյներու քով անձանօթ են, մինչ առկէ վերջը Բ. եւ Գ. դարու առանձնական նամակներուն մէջ երբեմն երեւան կու գան: Այս պատճառով իբրեւ ընդհանուր եզրակացութիւն կարելի է ըսել թէ Պաւլոսէն ի վեր եւ ապահովաբար անոր միջնորդութեամբ է որ յունական նամակներուն մէջ բարեկամական յիշատակութեան այս ձեւն ընդունուած եւ գործադրուած ըլլալ կը նշմարուի, ինչպէս որ նամակներու սկզբնաւորութեան ողջունելու սովորութիւնը Պաւլոսով եւ անկէ յետոյ ոչ-քրիստոնէայ նամակներուն մէջ վերսկսու...», տե՛ս նաեւ ընդ արձակ քննական ծնթ. 312 (էջ 472—474):

հասարակութիւններէն ամէն անմիաբանութիւն ու թշնամութիւն բանալու եւ եղբայրական սէրն արծարծելու: Նոր Կտակարանի թուղթերուն մեծագոյն մասը համայնքներուն ուղղուած է. ուստի հրապարակային ընթացքման որոշուած: Պաւլոս Առաքել կորսուցուց կը դրէ. «Ողջոյն տալիք եղբարց, որք են ի Լաուդիկայ եւ ի Նիմփայ, եւ որ առանին եկեղեցին է նորա: Եւ յորժամ ընթեանուցու առ ձեզ թուղթը՝ արասիք զի եւ ի Լաուդիկեցւոց եկեղեցւոյն ընթերցցի. եւ վառ ի Լաուդիկեցւոցն՝ զի եւ դուք ընթեանուցուք⁶⁰»: Այս խօսքէն յայտնի կը տեսնուի թէ առաքելներու թուղթերը համայնքէ համայնք շրջան կ'ընէին եւ հրապարակաւ այսինքն աստուածային պաշտամունքի ժամանակ կը կարդացուէին, ինչպէս Հին Կտակարանն ու Աւետարանները. մանաւանդ եթէ նկատենք որ ինչ ինչ թուղթեր շրջաբերականի նկարագիր ունին ընդարձակ աշխարհ համասերու ուղղուած ըլլալով. ուստի այլապէ անկարելի էր որ բոլոր հաւատացեալները թուղթերուս բովանդակութեան իրազեկ ըլլային: Ասոնց ընթերցումէն յետոյ անտարակոյս Առաքելոյն յորդորն «Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան» կը դործադրուէր իրապէս: Այս առաքելական սովորութիւնը շարունակեցին յաջորդ դարերն ալ: «Առաքելական Պատարագին» մէջ «սուրբ» կամ «սիրոյ համբոյր»ի յորդորէն վերջ կը կարդանք հետեւեալ խրատաւորը՝ «Եւ ողջոյն տացեն՝ ոյք յուխտէն են՝ եպիսկոպոսին, արք ժողովրդականք՝ արանց ժողովրդականաց, կանայք կանանց⁶¹»: Տե՛ր սուղիանոս կ'անուանէ այս «ողջոյն»ը osculum pacis «խաղաղութեան համբոյր»⁶²: Այս «սիրոյ» կամ «խաղաղութեան համբոյր» կամ «ողջոյն»ը կը գտնուի այսօր բոլոր — թէ՛

⁶⁰ Կող. Դ. 15, 16. Հմմտ. եւ Ա. Թես. Ե. 27:
⁶¹ Constitutiones Apostolicae VIII, cap. 11, ed. J. B. Pitra, Juris Eccl. Graec. Historia et Monumenta, Romae 1864, էջ 399. Պատարագիս հայ թարգմանութիւնը (Հ. Գաթրճեան ձեռքով) տե՛ս Սրբ. Պարզմ., էջ 33:
⁶² De oratione 18 (Migne, PL. I, 1280 f.). Այս տեղիքէն կը տեսնուի միաժամանակ թէ ծոմապաշտութեան հաւատացեալներն այս «խաղաղութեան համբոյր» զանց կ'ընէին. Alia jam consuetudo invaluit, jejunantes, habita oratione cum fratribus subtrahunt osculum pacis. «Նաղաղութեան համբոյր»ը, որ շատ տարածուած էր եւ ամէն հրապարակային աղօթքներու ժամանակ, նոյն իսկ փողոցներ տեղի կ'ունէին, է ըստ Տերստուղիանոսի signaculum orationis որ կարծես եղբայրութեան կնիքը կը դրոշմէ: Այս պատճառաւ ալ կը պահպարակէ այն սովորութիւնը որուն համաձայն ազատ կամքով որոշ օրերուն պահ

արեւելեան եւ թէ՛ արեւմտեան ծէսերուն մէջ: Մեր հայ «ողջոյն»ի բանաձեւի ծագումին համար բիւզանդական Պատարագամատոյցին մէջ ունէ կուտան չգտնելին յետոյ կարելի էր փնտռել նոյնն ասորականին մէջ: Ասորիներու չափազանց բաղմամբիւ (էրբ 70) Պատարագներէն միայն երկու նուիրագործութիւն — Իգնատիոսի Աստուածաղբեաց հայրապետին եւ Յակոբայ Եղոր Տեառն — մեր նանխներու թարգմանութեամբ մեղի հասած են: Բայց «ողջոյն»ի մասը հայ թարգմանիչը փոխանակ ասորականէն թարգմանելու, մեր արդի Պատարագի «ողջոյն»ը գեւորած է այն տեղ: Յակոբայ Պատարագամատոյցին այժմեան ասորի բնագիրը կ'ըսէ. «Տացուք միմեանց իւրաքանչիւր ոք ընկերի իւրում խաղաղութիւն ի համբոյր սուրբ եւ

ցորութեան հետամուտները «խաղաղութեան համբոյր» զանց կ'ընեն: Ընդունելով հանդերձ պահեցողութեան օգտակարութիւնը, զի պահեցողութեամբ կատարուած աղօթքը commendabilior ad Deum ascendit, «խաղաղութեան համբոյր»ի զանցաւորութիւնը կը համարի տէրունական պատուիրանին հակառակ, որովհետեւ ասով ինք զինքը հրապարակաւ պահեցող ցուցուցած կ'ըլլայ: Տերստուղիանոսի Ad uxorem lib. II, cap. 4 (Migne, PL. I, 1406 f.) դրութեան հաւատարմութիւնը, Quis in carcerem ad osculanda vincula martyris reptare patietur? Jam vero alicui fratrum ad osculum convenire? aquam sanctorum pedibus offerre?... (cfr. Kirch-Ueding, Enchiridion fontium Hist. eccles. antiquae, 1941, p. 121) կը հետեւցէ J. Achelis (Das Christentum in den ersten drei Jahrhunderten, Leipzig, 1. Bd., 1912, էջ 292 յԵ.) թէ աստուածային պաշտամունքի ժամանակ «խաղաղութեան համբոյր» կը փոխանակուէր նաեւ այրերու եւ կենդանի միջեւ: Սակայն արդէն Կղեմէս Աղեքսանդրացի (Paedagogus, lib. III, c. 11, Migne, PG. 8, 660) բոլորովին հակառակ կ'արտայայտուի. «Սէրը ոչ թէ համբուրելու, այլ բարեացակամութեամբ կը դնաստուի: Անոնք սակայն համբոյրով միայն եկեղեցիները կ'աղմկեն, մինչ ներքին սէրէն զուրկ են»: Եւսու խիստ չեն նաեւ Աթենքորոսի խօսքերը (տե՛ս Migne, PG. 8, 659—660, ծնթ. 57): Որոշ կանոն մը «ստեւեբու բաժանման» մասին կը տեսնուի Եգիպտոսի եկեղ. կանոնաց մէջ, այսպէս կան. 43: «Հաւատացեալք միմեանց եւեթ ողջոյն տացեն (aspazesthai), իմա՛ արք՝ արանց եւ կանայք՝ կանանց. զի չէ օրէն ան ողջունել ի համբոյր սրբութեան — aspazesthai՝ զիին»: (Հմմտ. Texte und Untersuchungen, herausgegeben von Gebhardt-Harnack-Schmidt, Leipzig 1891, հատ. 6, պրակ 4, էջ 89), իսկ Առաք. Սահմանադրութիւնը (տե՛ս Նախորդ ծնթ.) արդէն իբրեւ ընկալեալ սովորութիւն կ'ենթադրէ նոյնը: Անտարակոյս այս իմաստով հասկնալու է եղիպտ. Պատարագամատոյցի մը իրատարգիրը — զուցէ Զ. դարէն ըստ հրատարակչի (արաբ. ձեռագիր Museo Borgiano K IV 24). «Յառաջ քան սկիզբն անկելոյ Պատարագամատոյցին (anaphora) ժողովուրդն տացին միմեանց խաղաղութիւն ի համբոյր սրբութեան» (տե՛ս Eine ägyptische Meß- und Taufiturgie. Հրատարակչէ Dr. Anton Baumstark ի Oriens Christianus I (1901), էջ 1—45): Մինչ որս ժողովուրդը միջեւն այսօր ալ Զատիկ օրը բաժանապէս կոչին — «Բրիխտոս յարեալ ի մեռելոց» կը փոխանակէ այս «խաղաղութեան» կամ «սիրոյ համբոյր»ն անխաբի:

աստուածական հանդերձ սիրովն Տեառն մերոյ Աստուծոյ⁶³: Թէեւ չունինք հաստատուն կուտան մը մեր Պատարագամատոյցին այս սուրբգրական — պաւլոսեան «ողջոյն»ի մեղի հասնող ուղին որոշելու, սակայն դժուարաւ կարելի պիտի ըլլայ զայն Հայուն սկզբնական սեփականութիւնը համարել. այնու որ ասորական ծագում ունեցող «Առաքելական Պատարագին» մէջ⁶⁴ գոյութիւն ունի ստիպուած ենք ենթադրելու թէ ասոր հետ բառացի համապատասխանող մեր «ողջոյն»ն ալ ասորական ազդեցութեան վերադրելու է:

Իսկ «ողջոյն» բառին իմաստը լաւ ըմբռնելու համար պէտք է յուն. սկզբնագրերուն դիմել. Նոր Կտակարանի «Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան» տեղիքին համապատասխան յուն. բնագիրն է. Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγάφ եւ միշտ այս aspazesthai բառը կիրարկուած է վերոյիշեալ բոլոր հինգ տեղիքներուն մէջ ալ: Ասոր գոյականը՝ aspazmos ունի Պաւլոսի համար պաշտօնական հանդամանք մը, երբ կ'ըսէ. «Ողջոյնդ այդ՝ իմոյ ձեռին Պաւլոսի է⁶⁵»: Իսկ aspazomai կը նշանակէ ողջունել, ողջագուրել, համբուրել, ընդգրկել⁶⁶ եւն. «համբուրել» իմաստով ըսուած է ի մէջ այլոց Ոսկերբանի Պատարագին մէջ սարկաւազի «Ողջոյն տուք միմեանց...» յորդորին անմիջապէս կցուած խրատագրին խօսքը. «Եւ ողջունեն զսեղանն եւ զինքեանս⁶⁷»: Եւ այս կը գործադրուի նաեւ այսօր բոլոր ծէսերուն

⁶³ Ասորականին հետ նոյն է (ոչ բառացի) Մարտիրոսեան «ողջոյն»ը: Բաղդէսականը կ'ըսէ. «Տաղիք միմեանց խաղաղութիւն ի սէրն Քրիստոսի»: Ամէնէն աւելի հայուն մօտ է Սպառնիերու արդի Ս. Բարսեղի Պատարագամատոյցին «ողջոյն»ը. «Ողջոյն տուք ի համբոյր սրբութեան»:
⁶⁴ Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγάφ. Pitra տե՛ս էջ 399:
⁶⁵ Ա. Կոր. ԺԶ. 21. Հմմտ. Կող. Դ. 18, Բ. Թես. Գ. 17:
⁶⁶ Սոկրատ, Եկեղ. Պատմութիւն (Վաղարշապատ 1897), Ե. 22 (էջ 462) կը կարդանք. «Եւ անդուս կարծեմ եւ ոչ միոյ յաղանդոյն զնոյն պահել սովորութիւն, թէպէտ զնոյն յաղազս աստուածայնոյն ողջունեացէ զփառս». յուն. doxan aspazetai, զոր հրատարակչէր (Oxford 1853, էջ 630) իրաւամբ թարգմանած է sententiam amplectatur, այնպէս ինչպէս մենք կ'ըսենք «վարդապետութիւն մը եւն ընդգրկել, ընդունել»: զաղ. embrasser:
⁶⁷ Սրբ. Պատարագ., էջ 371. այսպէս եւ Բարսեղի Պատարագամատոյցին երկրորդ թարգմանութիւնը. «Պար. Ողջունեցուք զմիմեանս». յուն. ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους. «Եւ ողջունեն զսեղանն եւ զինքեանս» (անդ, էջ 197): Արդի բիւզանդ. Ոսկերբանի Պատարագամատոյցի խրատագրիներուն մէջ կը կարդանք տակաւին. καὶ aspazontai... tēn hagian trapezan («Եւ ողջունեն զսուրբ սեղանն») կամ aspazetai ta hagia եւն:

մէջ՝ կրելով պարզապէս որոշ փոփոխութիւն մը «համբոյր»ի տեսակէտէ:

20. «Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան, եւ որք ոչ էք կարողք հաղորդել աստուածային խորհրդոյս, առ դրունս ելէք եւ աղօթեցէք»: Այսու կարծես երկրորդ անգամ երեխաներն եւ ապաշխարողները դուրս կը հանուին, որ արդէն տեղի ունեցած էր «Մի ոք յերեսայից» քարոզով: Հ. Գաթրճեան⁶⁸ կը հաւատէ թէ ձեռագիրներու մէջ բաւական տարբեր է այս խօսքը, այսինքն «Որ ոչ կարողք էք հաղորդել եւ առ դուրս էք՝ աղօթեցէք»: Բացայայտ է նաեւ Լամբրոնացոյ⁶⁹ բնագիրը. «Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան. որք ոչ կարացին հաղորդել աստուածային խորհրդոյս եւ առ դրունս են, աղօթեցէք»: Խորոզով Անձեւացոյ⁷⁰ ընթերցումն ալ նոյնը կը հաստատէ. «Որ ոչ կարող էք հաղորդել՝ ի միմեանց ուսարուք եւ առ դրունս աղօթեցէք»: Ըստ այսմ հոս սարկաւազը մէկը դուրս չի հաներ, այլ ներս գտնուող հաւատացեալներուն խաղաղութեան համբոյրը յանձնելէն ետքը կը յորդորէ որ հեռուէն աղօթեն նաեւ այն ապաշխարողները, որոնք խորհրդական աղօթքներու հաղորդութենէն զրկուած էին, բայց թոյլ տուեալ էր իրենց, որ դրան քով կենայով աղօթքի ձայնը լսեն: Հրապարակային ապաշխարողներու սովորութիւնը բարձուելով խօսքս անիմանալի դարձած եւ փոփոխութեան ենթարկուած է: Բայց փոխանակ «Մի ոք յերեսայից» քարոզով կատարուած հրամանը հոս անիմաստ կերպով կրկնելու, պէտք է հնազոյնն ու հարազատը վերակազմել եւ ըսել. «Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան, եւ որք ոչ էք կարողք հաղորդել աստուածային խորհրդոյս եւ առ դրունս էք՝ աղօթեցէք», ինչպէս ըրած է նաեւ Հ. Հացունի իր հրատարակած Պատարագամատոյցին մէջ:

21. Տակաւին «ողջոյն»ի կապը չընդհատած կ'ուզենք անգրադառնալ նաեւ ուրիշ «ողջոյն»ի մը, որ այնչափ սիրելի է հայ եւ ընդհանրապէս արեւելեան ծէսերուն — այս է յատուկ իմաստով «խաղաղութեան ողջոյն»ն, որ կը արուի հետեւեալ խօսքերով. «խաղաղութիւն ամենեցուն» կամ «ընդ ամենեսին» — *eirēnē pāsī* — միակ ողջոյնը, զոր

⁶⁸ Անդ., էջ 318:
⁶⁹ Մեկ. Պատ., էջ 213:
⁷⁰ Մեկ. Պատարագի, Վենետ. 1869, էջ 20:

պատարագիչ քահանան այնպէս յաճախ⁷¹ կ'ուզէ ներկայ հաւատացեալներուն տարբեր լատին ծէսէն, ուր պարզապէս քահանայի բերնէն միայն Dominus vobiscum լսելի կ'ըլլայ: Սիրելի է Արեւելիցիներուն «ողջոյն»ի այս ձեւը, վասն զի տէրունական է. «խաղաղութիւն ընդ ձեզ» — *eirēnē hymīn* — այսպէս կը ներկայացնեն աւետարանիչները⁷² Քրիստոսի ողջունատուութիւնը: Իսկ այս հին հրէական — իսրայէլեան «ողջոյն»ն է. «խաղաղութիւն ընդ ձեզ» կամ «ընդ ձեզ», յուն. *eirēnē soi* կամ *hymīn* եբր. *šalōm ləḡā* կամ *laḡem* կը կարգանք Հին Կտակարանի գրքերուն մէջ⁷³:

Եբր. *šalōm*, որ կը նշանակէ թէ՛ (առ)աղջութիւն, բարեկեցութիւն եւն եւ թէ՛ խաղաղութիւն, Եօթան. ընդհանրապէս *eirēnē* բառով թարգմանած են. մինչ հայը կրցեր է շատ իմաստնալից կերպով ներկայացնել նոյնն երբեմն ողջ, ողջոյն եւն բառերով. օրինակի համար. «Այսպէս ասէ արքայ՝ թէ ողջոյն իցէ. եւ ասէ Յէու. զի՞ կայ քո եւ ողջութիւն», յուն. *Ἡ ἡλιόνη... Τί σοι καὶ εἰρήνη*.⁷⁴ Հետեւաբար զարմանալի չէ եթէ հայը նաեւ հետեւեալ տեղիքներու յուն. *eirēnē* թարգմանած է «Ողջոյն ընդ ձեզ» եւ կամ «Ողջոյն տանս այսմիկ⁷⁵»: Հայերէն «ողջոյն»ը, որուն համազօր է նաեւ գերմ. *heil!* բառն, աւելի հարազատորէն կը ներկայացնէ եբր. *šalōm* իմաստը քան յուն. *eirēnē* բառը: Այս հին հրէական «ողջոյն»ն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մէկու մը որպիսութեան մասին հարցնել. այսպէս Ելք ԺԼ. 7. «Եւ ողջոյն ետուն միմեանց ի խաղաղութիւն». յոյնը պարզապէս՝ *ēspasanto allēlous*, իսկ եբր. *wajjsə'alā* (< *ša'al* խնդրել, հարցնել) *šalōm*, մինչ հետեւեալ երկու տեղիքներու եբր. բնագիրը — վերոյիշեալ միեւնոյն բա-

⁷¹ Հայ Պատարագամատոյցին մէջ նուագաղոյն 7, ստորականին մէջ 4 եւ բիւզանդականին մէջ 3 անգամ յիշուած:
⁷² Գուգ. ԻԲ. 36, Յովհ. Ի. 19 եւ 26, Հմմտ. եւ Ա. Պետ. Ե. 14, Գ. Յովհ. 15:
⁷³ Գառ. 2. 23, ԺԹ. 20, Դան. Ժ. 19, Ծն. ԽԳ. 23, Հմմտ. եւ Բ. Եզր. Դ. 17 եւ Ե. 7:
⁷⁴ Գ. Թագ. Թ. 17, 18 յձ. Հմմտ. նաեւ Ա. Թագ. ԻԵ. 6, Ծն. ԽԳ. 17, Ա. Մակ. ԺԲ. 22, որը հայը *šalōm* ի կրկին իմաստներն ալ քովէ քով կը դնէ յուն. լոկ *irēnē* բառին փոխարէն եւ ի վերջոյ Տովբ. Ե. (13) 19, որ կը տեսնենք հրէական գործածութեան անցած յուն. *hygiainein* բարեւը, զոր Վուլգ. (Համար 11) *Gaudium tibi sit semper* կը թարգմանէ եւ հայը զեղեցկորէն. «Ողջ եկիր եղբայր»:
⁷⁵ Յովհ. Ի. 19 եւ 26, Մատ. Ժ. 12, 13. այսպէս եւ Գուգ. Ժ. 5, 6:

ներէ բաղկացած բառացի թարգմանուած է. «Հարցանել զխաղաղութենէ նորա», ինչպէս՝ «Եւ եհարց զողջունէ նորա ի խաղաղութիւն» — յուն. լոկ *ta eis eirēnēn* երկու դէպքին ալ⁷⁶:

22. Նաեւ «հրաժեշտի ողջոյն»ն ուղղուած նմանապէս պատարագիչ քահանայէն ներկայ հաւատացեալներուն՝ «Օրհնեալք եղբուք ի շնորհաց Ս. Հոգւոյն. երբայք խաղաղութեամբ եւ Տէր եղիցի ընդ ձեզ ընդ ամենեսեան(դ). ամէն», կամ ըստ բիւզանդականին — «Որ օրհնես զայնոսիկ» աղօթքէն՝ յառաջ — պարզապէս՝ «Երթիցուք խաղաղութեամբ⁷⁷», է սուրբաբան: Այս միեւնոյն հրաժեշտի ողջոյնը կամ ողջերթի մաղթանքը կը կարգանք ի մէջ այլոց Դատաւորաց գրքին մէջ ԺԼ. 6. *laxā ləšalōm*, ասոր համաձայն Եօթանասնից եւ հայ թարգմանութիւնը. «Երթայք ի խաղաղութիւն»:

23. Այս հին կտակարանեան — տէրունական «խաղաղութեան ողջոյն»ին հետ կը համընթանայ նաեւ զուտ քրիստոնէական կամ աւելի ճիշդ պաւլոսեան «շնորհքի ողջոյն»ը կամ «մաղթանք»ը. «Շնորհք, սէր եւ աստուածային սրբաբար զօրութիւնն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ եղիցի ընդ ձեզ ընդ ամենեսեան». ասով հայը հիմնական գաղափարներուն մէջ կը նոյնանայ բիւզանդականին, որ նման հայ Պատարագամատոյցին՝ միեւնոյն տեղը կ'ըսէ. «Շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ սէրն Աստուծոյ Հօր եւ հաղորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ, եղիցի ընդ ձեզ ամենեսին» — այսպէս գրեթէ բացի նաեւ ասորականը. մաղթանքս սակայն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Կորնթացոց երկրորդ թղթոյն վերջին համարը — ուստի պաւլոսեան է:

Եւ իրապէս քրիստոնէական հանգրձանքով զգեստաւորուած այս ողջունատուութիւնները սկզբնաբար Պաւլոս Առաքելոյն ասանձնապէս ու բացարձակապէս յատուկ էին, սակայն շուտով միւս քրիստոնէայ նախակազմիչներէն ընդունելութիւն կը գտնեն. այնպէս որ առաքեալներն իսկ եւ ասաքելական Հայերը կ'իրացնեն այս բանաձեւերը: Առաքեալն, որ իր բարեւագրութեան մէջ երբեմն այնպէս կարուկ է, բայց միշտ անպակաս ընելով «շնորհք»ի մաղթանքը՝

⁷⁶ Բ. Թագ. Ը. 10, Ա. Թագ. Լ. 21. տե՛ս եւ ԻԵ. 6:
⁷⁷ *Ἐν εἰρήνῃ προέβδωμεν.*

«Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն» (Ա. Թեա. Ա. 2, Հմմտ. Կող. Ա. 3) եւ իբրեւ վերջաբան՝ «Շնորհք ընդ ձեզ» (Կող. Դ. 18, Հմմտ. եւ Բ. Յովհ. 13) կամ «Շնորհք ընդ ամենեսին ձեզ» (Եբ. ԺԳ. 25), կարծես աստիճանաբար կը զարգացնէ իր մաղթողական ողջոյնը⁷⁸ եւ կը յանդի վերջնականապէս հետեւեալ ամէնէն աւելի գործածած — նուագաղոյն եօթը թուղթերուն մէջ — բանաձեւին. «Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ մերմէ եւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ⁷⁹»:

Պաւլոս իր բոլոր թուղթերուն մէջ յունական նամակագրութեան ձեւին հետեւելով ողջունագրութիւնը կը կիրարկէ: Միայն թէ Յոյները սովոր էին եւ այն իբր թէ Կղէնէ (+ 422 ն. Ք.) ի վեր, ամէն պարագային Քրիստոսէ 3—4 դար յառաջ եւ դեռ դարեր քրիստոնէական շրջանին ալ կանոնաւորապէս միայն կարճ ողջոյն մը, ընդհանրապէս «ողջոյն» բացատրող կարճ բառ մը գրել: Նախաիրուած ձեւ մըն էր բացարձակ աներեւոյթ մը եւ այն սովորաբար ասորեայ կեանքի մէջ գործածուած սովորական *χαῖρε* = «ողջ եր» բարեւի վրայէն կերտուած *χαῖρε* աներեւոյթը: Եստ ցանցս եւ ասոր փոխարէն ուրիշ աներեւոյթներ, ինչպէս՝ *euprattein*, *hygiainein* կամ քրիստոնէական շրջանին մասնաւոր սաստիացումներով, ինչպէս՝ *polla chairein kai errōsthai* եւն: Իրոպութիւն է որ 4433 դէպքերէն միայն 170 դէպքերուն *chairein* չէ կիրարկուած⁸⁰: Այս ընդհանուր գործածական ողջոյնն է, որ իր դասական կարճութեամբը դարերով բոլոր ասանձնական նամակներուն մէջ տիրողն եղած է: Առաքեալներն իսկ չեն տատամսիր այս *chairein* նաեւ իբրեւ ողջոյն նամակագրութեան մէջ կիրարկելու. այսպէս՝ «Առաքեալք եւ երիցունք եւ եղբարք... եղբարցդ որ ի հեթանոսաց էք, ողջոյն» *tois adel-*

⁷⁸ Հմմտ. Փիլ. Դ. 24, Գաղ. 2. 18:
⁷⁹ Բ. Թեա. Ա. 2, Ա. Կոր. Ա. 3, Բ. Կոր. Ա. 3, Հռ. Ա. 7, Փիլ. Ա. 2, Եփ. Ա. 2 եւ Գաղ. Ա. 3 — ամէնէն ալ այսպէս բառացի. Եթէ սակայն Գաղատ. թուղթը դեռ 33 բառերէ բաղկացած յաւելուած մը ունի — ակնարկութիւն Քրիստոսի քուչական մասնին — այս՝ թուղթիս որոշ պարագաներուն ու վախճանին հետ կապ ունի:
⁸⁰ Այս *chairein* ողջոյնը կը ստանայ քրիստոնէական գունաւորում. *en kyrio* կամ *Theo* (կամ *Christo pleista*) *chairein*, տե՛ս O. Roller, *անդ*, էջ 455—457 (ծնթ. 270). Հմմտ. եւ էջ 61 եւ ծնթ. 267, 269 (էջ 449—455):

phoīs... chairein⁸¹, ինչպէս եւ Յակոբոս (Ա. 1). «... երկոտասան ազգացը որ ի սիրւուող էք՝ ողջո՛յն» — անտարակոյս նկատելով նորազարծ հաւատացեալներու այս ողջունատուութեան ընտանի ըլլալու պարագան: Եւ ի՞նչ զարմանք եթէ քաղաքացիական կենցաղի սովորական *chaire* = «ո՛ղջ եր» բարեւը կը գործածուի ոչ թէ միայն հոռմէացի զինուորներէն⁸², այլ նաեւ այսպէս ողջունել կու տայ Մատթէոսի աւետարանի յոյն թարգմանիչը զՅուզա՝ իր Վարդապետը եւ նոյն իսկ զԲրիտոս՝ մէկ անգամ իր աշակերտներն «ո՛ղջ էք» — *chairete* — ըսելով⁸³. մինչ իր ընտանի ողջոյնն, որ հին հրէական *shalōm* է, միշտ յուն. *eirēnē* = «խաղաղութիւն»ով ներկայացուած է, ինչպէս վերը տեսանք: Նաեւ *chaire* ողջոյնով է որ կ'ողջունէ Գաբրիէլ հրեշտակը Ս. Կոյսը (Ղուկ. Ա. 28), զոր հայը տարօրինակ կերպով «ուրախ լեր» — բառին սովորական իմաստովը թարգմանած է:

Յունական նամակագրութեան ողջոյնի այս *chairein* սովորական ձեւն է որ քրիստոնէական չարս = «չնորհք»ի կը փոխուի եւ Պաւլոս Առաքեալ կը սկսի փոխանակ այս լակոնական ողջունատուութեան⁸⁴ բառաշատ քրիստոնէական շնորհքի ու խաղաղութեան մաղթանքը. «Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ մերմէ եւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Բրիտոսէ», որ իր նախասիրած ձեւը կը դառնայ. ասով կը շնորհ նամինչեւ այն ժամանակ տիրող զործնականէն,

⁸¹ Գործք Առ. ԺԵ. 23, տե՛ս եւ ԻԳ. 28. նմանապէս Ս. Իգնատիոս Վիպ կը գործածէ իր վեց թուղթերուն մէջ ալ: Այսպէս նաեւ հայ գրականութեան մէջ մուտ գտած՝ «Մահակ եպիսկոպոս... Անտուղեայ խնդար» Սոր. Գ. 57. այս մասին այլուր:
⁸² Տե՛ս չարչարանաց պատմութիւնն ըստ Մատ. ԻԿ. 29, Մար. ԺԵ. 18, Յովհ. ԺԹ. 3:
⁸³ Մատ. ԻԶ. 49 եւ ԻԼ. 9:
⁸⁴ Այս էական պահանջը էր նոյն ժամանակի տիրող նամակագրութեան ոճին, որ կարելի եղածին չափ պարզ, կտրուկ ըլլալ կը պահանջէր ձեւերուն մէջ, որ եւ կը գործադրուէր: Թէ այս գիտակցարար տեղի կ'ունենար, կը ցուցնեն նամակագրութեան մասին հին ուսուցիչներէն աւանդուած հրահանգներն, որոնցմէ մին՝ օրինակի համար կը պատուիրէ. «Երբ մէկը նամակ գրել կ'ուզէ, պէտք է միտ զնէ որ չըլլայ թէ փոխանակ նամակագրութեան յարմար ձեւի աւելորդ նութիւններով չաղակրատէ եւ կամ նոյն իսկ սեթեւեթեալ վերադրներ կիրարկէ, որպէս զի մի գուցէ շոքորթութիւն կամ անպատշաճ բան նամակի մէջ մուտ գտնէ. այսպէս պէտք է նամակը սկսիլ. *Ho deīna tō deīni chairein*» (Pseudo-Proclus Platonius *ana Roller*, *անգ.* էջ 62 եւ ծնթ. 271 (էջ 457), հմտ. եւ ծնթ. 274 (էջ 458), որ իրապէս գործնական կը դառնայ, այնպէս որ մինչեւ հիմայ քննուած բոլոր առանձնական նամակներուն 97% այս բանաձեւը կը կիրարկէ:

այսինքն փոխանակ մէկ բառի — բացարձակ աներեւոյթի, ինքը կը կազմէ նախադասութիւն մը գոյականներէ բաղկացած, այնպէս որ նորոյթ էր այս նաեւ քրիստոնէայ հասարակութիւններուն համար, որոնք անտարակոյս առաջին անգամ ունկնդրելուն հիասթափած պիտի ըլլան: Առաքելոյս նամակագրութեան ձեւը — բառամթերքով հարուստ իր սկզբնաւորութեամբն ու վերջաբանովն — ամբողջ առանձնական նամակագրութեան, նաեւ յաջորդ դարերու նոյն իսկ ոչ-քրիստոնէայ անհատներուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած եւ իբրեւ օրինակ ծառայած է:

24. «Սաղաղութեան» եւ «չնորհք»ի «ողջոյն»էն կամ «մաղթանք»էն յետոյ Պատարագամատոյցին մէջ կը ներկայանայ նաեւ երրորդ «ողջոյն» մը «ողորմութեան». «Եւ եղիցի ողորմութիւն մեծիս Աստուծոյ եւ Փրկչիս մերոյ Յիսուսի Բրիտոսի ընդ ձեզ ընդ ամենեսեան»: Այսպէս հայուն հետ «Յիշատիք»ներէն յետոյ ունի սոյն մաղթանքը նաեւ բիւզանդականը բառացի⁸⁵, ինչպէս եւ ասորականը. վերջինս կցելով աննշան յաւելուած մը «... ընդ ձեզ ընդ ամենեսեան, եղբարք իմ, ի յաւիտեանս»: Այս մաղթանքն ալ պաւլոսեան ըլլալ կը թուի: Նախորդ հասուածին մէջ տեսանք թէ ինչպէս «չնորհք»ի եւ «խաղաղութեան» մաղթանքը Առաքելոյս ամէնէն աւելի նախասիրած «ողջոյն»ն էր, ասոր վրայ կ'աւելնայ երրորդ «մաղթանք» մը «ողորմութեան», որ երկու երեք անգամ կը գործածէ կրկնելով միշտ բառացի. «Շնորհք, ողորմութիւն, խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ եւ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Բրիտոսէ»⁸⁶: «Ողջոյն»ի այս ձեւը սիրով իւրացուցին նաեւ միւս առաքելները. «Շնորհք, ողորմութիւն, խաղաղութիւն յԱստուծոյ ի Հօրէ եւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Բրիտոսէ Որդւոյն Հօր, ճշմարտութեամբ եւ սիրով եղիցի ընդ ձեզ»⁸⁷:

(Շարունակելի:)

⁸⁵ *Kaī ̄estai t̄ā ̄elēn̄ tōū megal̄oū Thēoū kaī Σωτ̄ηρος̄ ἡμ̄ῶν* 'Ιη̄σο̄ῡ Χ̄ρισ̄το̄ῡ μετ̄ᾱ πάν̄των̄ ἡμ̄ῶν.
⁸⁶ Ա. Տիմ. Ա. 2, Բ. Տիմ. Ա. 2 եւ նաեւ Տիմ. Ա. 4, ուր յուն. ինչ ինչ ձևաղիւրներ, ի մէջ այլոց Cod. Sinaiticus, ունին նմանապէս *eleos* «ողորմութիւն», ինչպէս հայ թարգմանութիւնը:
⁸⁷ Բ. Յովհ. 3. հմտ. եւ Յուդ. 2:

ՓՈՔՐ ՍՈՒՐԵՏ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԵՑԻ

Ս. ՆՈՒՆԵՒ ՎԱՐՔՆ ԸՍՏ Փ. ՍՈՒՐԱՏԻ

Մեր քննութիւնները բերին դմեղ այն համոզման թէ Մեծ Սոկրատ իբր 700ին համառոտուած է, իսկ այս Համառոտութիւնն թ. դարու վերջերը կրած է խմբագրութիւն: Եթէ իրողութիւնն աչքի առաջ ունենանք, դժուարին պիտի չըլլայ այնուհետեւ լուծել այն վիճական հարցը, թէ Փո՞քր Սոկրատն է որ կ'օգտուի Մ. Սոկրեսացիէն, թէ ընդ հակառակն երկրորդը առաջինէն: Բնականաբար եթէ Համառոտը սկսեալ 700էն կը շրջէր հրապարակի վրայ, կարող էր իբր 850ին ծաղկած Մ. Սոկրեսացի կարգացած ըլլալ զայն: Միւս կողմէ եթէ Փ. Սոկրատի խմբագրողը ապրած է թ. դարուն վերջերը, ի վիճակի էր եւ սա ձեռքի տակ ունեցած ըլլալ Մ. Սոկրեսացւոյ դրուածքը: Իսկ որոշելու համար, թէ Մովսէս ո՞ւր օգտուած է եւ ո՞ւր աղբւր ծառայած, հարկ է մանրազնին քննութեան առնել այն ամէն տեղիքները, ուր նմանութիւններ կամ բանաբաղութիւններ կը նշմարուին, եւ մի առ մի ստուգել, թէ այդ տեղիքները Համառոտութեան կը հային թէ խմբագրութեան: Համառոտողը կարող է ունի Մեծ Սոկրատէն, խմբագրիւն է որ կ'ընթանայ արձակերասանակ:

Նորայր Բիւզանդացի հաւաքած էր Փ. Սոկրատէն բազմաթիւ տեղիքներ, ցոյց տալու համար թէ Համառոտողն է բանաբաղը: Այժմ հարկադրուած ենք նոր քննութեան ենթարկել այդ տեղիքները: Հաւասարապէս թէ Մովսէս եւ թէ խմբագրողը կը սիրեն նախնեաց մատենագրութեան բառերով փետրագրուել:

1. «Եւ մորթեալ կենդանւոյն (զՄանի) եւ շանց գմարմինն առնէր կերակուր եւ դմորթն լցեալ յարդիւ զպարսպէ կախի առ զբան քաղաքին պիղծն Մանի» (Փ. Մ. 73): Մեծն ունի. «Կենդանւոյն զնա քերթէր եւ յարդիւ (տպ. յարդ եւ) դմորթն նորա լցեալ զնէր առաջի քաղաքին»: Սոկրատի աղբւրն է Արքեպոյոս. նոյն աղբւրէ յառաջ կը բերէ տեղիքս Կիւրեղ Երուսաղեմացի (Կոչուսն Ընծայութեան, էջ 115). «Ըստ Պարսից օրինակին դմորթն հանել հրամայէր զՄանիս եւ դմարմինն ամենայն գէշ հրամայէր գազանաց... դմորթն հանեալ մոմեալ իբրեւ զպարկ ի վերայ դրաց քաղաքին հրամայէր

փշել եւ դնել»: Եղնիկ (էջ 117) կը յիշէ պարզապէս, թէ Մանի «մորթագերծ մահուամբ պակասեցաւ ի կենաց»: Նորայր կը համարի թէ Փոքր Սոկրատ հոս նկատի ունի Սոկրեսացւոյ տեղիքս (Գ. 32). «Հրամայեաց զբիւրեղնս նոցա քարչել ընկենուլ անթաղս՝ կերակուր լինել շանց»: Հմտ. եւ Եղնիկ 19. «Եւ այլք... զթաղեալ մարմինս ընդ հողով... թերեւս եւ շանց եւս կուր արկանեն»: Սոկրատ չունի ընդգծուած «եւ շանց զմարմինն առնել կերակուր», բայց ունի համիմաստ Կիւրեղ Երուսաղեմացի «զմարմինն ամենայն գէշ հրամայէր գաղանաց»: Դժուար է հոս ըսել թէ խմբագրողը ուղղակի Սոկրեսացիէն բանաբաղած ըլլայ «շանց... կերակուր»: Ինձ կը թուի թէ խմբագրողը աւելի ճիշդ Կիւրեղ Երուսաղեմացւոյ ազդեցութեան տակ է. «գէշ գաղանաց» նոյն է «կերակուր շանց» արտայայտութեան հետ, շատ սովորական հայ լեզուի մէջ:

2. «Որք թշնամութեամբ էին առ երանելին Յոհան սակս յանդիմանութեան յանցանաց (53). «Ունէր ոխութիւն վասն յանդիմանութեան նորա սխալանացն» (532): = Մ. Սոր. Գ. 14. «Յաւելեալ ի բորբոքումն չարութեանն, զոր ունէր ընդ սրբոյ Յուսկանն յաղագս հանապարդ յանդիմանութեանն իւրոց յանցանաց» եւ Գ. 32 (վերնադիր) Բարկոծել զնա կամէր սակս յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց»: Չեմ կրնար ընդունիլ, թէ խմբագրողը կարօտած ըլլայ այս երեք շատ սովորական, ամենօրեայ գործածական բառերու համար փոխառութեան դիմել: Խմբագրողը հոս իր աչքի առաջ ունէր Յովհ. Սոկրեսացիի Վարքը, ուր յաճախ կը շնորհ այս կէտը, «վասն զի անաչառութեամբ յանդիմանէր զոչ եկեալսն յուղղութիւն» (էջ 131):

3. «Յայտոսիկ առաւել ցասուցեալ՝ մահուամբ սպառնայ Աթանասոյ» (140) = Մ. Սոր. Գ. 21. «Ցասուցին զնա առաւել». բայց խմբագրողը նոյնը կարող էր կարգացած ըլլալ նաեւ Յովհ. Սոկրեսացիի Վարքին մէջ. «Ընդ որ առաւել բարկացեալ թագուհւոյն» (էջ 131):

4. Վաղէս «հրով այրեալ սատակեցաւ» (337): Մեծն ունի «ոմանք ասեն հրով կորնչել նմա»: = Մ. Սոր. Բ. 33. «Վաղէս... հրակէզ եղեալ յԱղբրանուղլիս սատակեցաւ»: Թէ Համառոտին եւ թէ Մ. Սոկրեսացւոյ աղբւրը Մեծ Սոկրատ է. աւելի հաւա-